

Új formák és új szereplők az átalakuló mezőgazdaságban

(*Privatizing the Land*. Szerkesztette Szelényi Iván;
Actors on the Changing European Countryside,
szerkesztette Leo Granberg és Kovách Imre;
„Restructuring Post-Socialist Agriculture”, *Replika*,
szerkesztette Kovács Katalin;
„Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban”, *Replika*,
szerkesztette Kovács Katalin)

Írásomban négy, 1998-ban megjelent tanulmánygyűjteményről szeretnék beszámolni. Ami összekapcsolja a vizsgált tanulmánygyűjteményeket, az a téma: a rurális átalakulás.

Egy évtizeddel ezelőtt olyan változások kezdődtek a vidéki Kelet-Európában, amelyek kimenetelét nemigen lehetett előre látni, sőt, egyesek szerint még abban sem lehettünk biztosak, hogy egyáltalán elkezdődtek-e ezek a változások, vagy sem. Az ezzel a témával foglalkozó tanulmányok jelentős része a mezőgazdasággal, a földtulajdonnal kapcsolatos kérdéseket helyezte előtérbe. Ez a témaválasztás nem véletlen, hiszen csak Magyarországon legalább négy tulajdonváltásnak lehettünk tanúi ebben az évszázadban. Az 1989 utáni tulajdonváltás a legjelentősebb abból a szempontból, hogy a tudósok és a kutatók nyomon követhették a folyamatokat. A modelligényű írások és az empirikus munkák, amelyeket a következőkben szeretnék bemutatni, összefoglalják az ebben a témában megszületett legújabb kutatási eredményeket. A *Privatizing the Land* tanulmány sorozat megközelítésében lezárja a vidékkutatásokban előszeretettel alkalmazott polgárosodási modellt. Az egyes tanulmányok a gazdasági, mezőgazdasági átalakulást, a kollektivizáció és a kollektivisták struktúrák lebontásának folyamatait gazdaságpolitikai fogalmakkal elemzik. Az *Actors on the Changing European Countryside* új teret nyit: a tanulmányok az európai vidéki átalakulást új megközelítésben láttatják. Az újdonságot az jelenti, hogy a rurális társadalmat leíró klasszikus fogalmak tartalmának megváltozott jelentésével operál. A *Restructuring Post-Socialist Agriculture* és a *Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban* fejezetekben összegyűjtött tanulmányok nem vállalják magukra egy új modell megalkotását. A komoly hagyományokra épülő antropológikus esettanulmányok színes változatossággal tárják elénk a modellek által leegyszerűsített valóságot.

1. Az első gyűjtemény esettanulmányai a szocialista és posztiszocialista agrárrendszer jellemzőit írják le hat országban: Bulgáriában, Magyarországon, Oroszországban, Kínában, Vietnamban és Kubában. Végigkövetik a szocialista agrárreformokat és a bekövetkezett átalakulási kudarcokat vagy sikereket. A különböző országok gazdasági átmenetének megismerése után felmerül a kérdés, hogy vajon beváltak-e a posztiszocialista országokban hozott reformok a hozzájuk fűzött reményeket? Összehasonlítva Bulgária, Magyarország és Oroszország mezőgazdaságának jelenlegi állapotát a kínai, vietnami és kubai mezőgazdasági állapotokkal, olyan kö-

vetkeztetések vonhatók le, hogy az agrárágazattal kapcsolatosan nem váltották be, mivel a posztszocialista országok mezőgazdasága válságos helyzetben van. Ezzel szemben Kína, Vietnam, sőt jelenleg Kuba mezőgazdasági termelése is sikeresnek mondható. A posztszocialista országokban tehát nem a „piacgazdaságba való átmenet” elméletét, hanem a „strukturális válság” teóriáját kellene tesztelni. Többek között ennek tesz eleget a kötetbe foglalt tanulmánysorozat.

Az egyik posztszocialista ország polgáraiként nem lehet számunkra közömbös az a kérdés, hogy miért van a posztszocialista országok mezőgazdasága krízisben, és miért sikeres a kínai, vietnami és kubai mezőgazdaság?

A tanulmányok egy hipotézis tesztelésével próbálják megválaszolni ezt a kérdést: Kornai „mindent vagy semmit” hipotézisével. E szerint a szocialista gazdaságok reformjait öt különböző dimenzióban egyszerre kell véghezvinni ahhoz, hogy sikeresek legyenek. Ez az öt dimenzió a nemzetgazdaság olyan jellemzőit jelenti, mint annak túlcentralizáltsága vagy decentralizáltsága, gyorsított vagy harmonikus növekedése, az árak egyensúlytalansága vagy a piaci ár-egyensúly, termelő eszközök állami tulajdona vagy magántulajdona és pártállami vagy több párt rendszerű politikai berendezkedés. Ha a posztszocialista országokban a reformok nem csak egy-két dimenzióban mozdulnak el, hanem egyszerre és hatékonyan mind az öt dimenzióban, akkor megoldhatók a válsághelyzetek. Véleményem szerint Kornai ezen hipotézisét csak részben támasztják alá ezek a tanulmányok.

A magyarországi esettanulmányoknak *Harcza István, Kovács Imre és Szelényi Iván* a szerkesztői. A hetvenes években a magyarországi mezőgazdasági szektor a legdinamikusabb volt az itt elemzett volt szocialista országokon belül. Ez a mezőgazdaság különböző területein hozott reformoknak volt köszönhető: döntéshozatal decentralizációja, harmonikus növekedés, árreform és szabad piac. A magyar „mezőgazdasági csoda” annak volt köszönhető, hogy a magyar politikai döntéshozók nagyobb teret engedtek a második gazdaságnak, mint Bulgáriában és Oroszországban; a vezető bürokrácia engedékenyebb volt, a TSZ-ek nem törték össze a kis családi vállalkozásokat; működött a mezőgazdasági termékek hazai és nemzetközi piaca (1980-ban a családi gazdaságban megtermelt termények 70%-át piacon értékesítették). Ennek következtében a családi kistermelők egy része proletarizálódott, másik része polgárosodott.

A bolgár esettanulmányok szerzői, *Mieke Meurs–Simeon Djankov és Robert Begg–Mieke Meurs* szerint a kollektivista struktúra jellemzőinek legkifejezettebb formái az 1944–89 közötti Bulgáriában jelennek meg. Az új reformok bevezetését a hetvenes évek közepén kezdték: 1977-ben decentralizációs reformot hajtottak végre, majd 1980–82-ben két árreform következett, de nem volt ár-liberalizáció (Magyarországon ez már megtörtént). Az egyének önellátását biztosító tradicionális parcellákkal kapcsolatos reformok a legsikeresebbek voltak az új reformok közül: állami támogatást élveztek, mezőgazdasági üzleteket nyitottak a parcellákon megtermelt termékeknek. A mezőgazdaság decentralizációja és az árak részleges liberalizációja csak 1989 után következett be.

Oroszországban a szocializmus alatt több okból is nehezebb volt a reformok meghonosítása: az orosz mezőgazdaság nemcsak a gazdasági növekedés elősegítésére volt hivatott, hanem feladata volt az orosz hadsereg ellátása is. A történelem fo-

lyamán a politikusok nagyon sok egymásnak ellentmondó, egymást megsemmisítő reformot hoztak: 1918–21-ben kommunista háború, 1921–29 Új Gazdaság Politika, 1929–35 erőszakos kollektivizálás, majd Hruscsov-i decentralizációs reformok, Brezsnyev-i megsemmisítő (anti)-reformok, Gorbacsov-i fejlesztési, harmonizációs reformok nem oldották meg az ár- és tulajdonjogi problémákat. Az esettanulmány szerzője, *Sergei Nickolsky* úgy tartja, fontos, hogy a reformok milyen sorrendet követnek: kezdetben egy erős pártállamra van szükség, amely garantálja az erőforrások egyenlő eloszlását a mezőgazdaság és más ágazatok között; ezután jöhet a demokratizálódás és a tulajdonváltás.

Joshua Muldavin és *Mark Selden* esettanulmányai alátámasztják azt a megállapítást, hogy Kína sikere csak gazdasági sikert jelent, mivel a növekvő privatizáció és a piaci reformok társadalmi és környezeti válsághoz vezettek. Mivel a kínai mezőgazdasági termelés munkaintenzív, az 1978-as reformok a háztartásokat és egyéni vállalkozásokat tették sikeressé. A kis parasztgazdaságok aktív szereplői a piacnak vásárlókként és eladókként egyaránt. A TSZ-ek átszervezése után nőtt a diverzifikáció, eltűnt a fal rurális és urbánus, mezőgazdaság és ipar között. Új csoportok, új társulások és szövetkezetek jelennek meg a mezőgazdasági termelésben, kereskedelembe, kézműiparban, hibrid termelési formát alakulnak ki a szocialista és kapitalista vállalatok között (township and village enterprises). A vidéki Kína mezőgazdasági jellege a nyolcvanas évekre átalakult agráripari jellegűvé.

A vietnami esettanulmány írója, *Michael Watts*, az 1970-ben elkezdett mezőgazdasági reformokat mutatja be. A kollektivisták struktúrák lebontása gyorsabban zajlott és nagyobb teret nyert, mint Kínában. A föld szinte teljesen magántulajdonban van, eltörölték az állami marketinget, megszüntették a szövetkezeti struktúrát, és családi gazdaságokat hoztak létre. A vietnami gazdasági struktúra egy paraszti mezőgazdasági társadalom struktúrájához áll közel, ezért sokkal alkalmasabb a reformokra, mint az urbánus, iparosított szovjet és kelet-európai szocialista országok. Ezért is sikeresebb, ugyanakkor magában hordozza a fejletlenség előnyeit.

A kubai tanulmány szerzője, *Carmen Diana Deere* a következőkben látja Kuba és a volt szocialista országok reformjai közötti különbséget: Kubában nem a gazdasági stagnálás, hanem a gazdasági krízis tette szükségessé a reformokat. Kuba gazdasága erősen exportfüggő, és mély válságba került, miután összeomlott a volt szocialista blokk, amelyhez kereskedelmi szálak fűzték. A kubai állami gazdaság erősen bürokratikus és centralizált. Kubának azzal volt szerencséje, hogy a reformoknál több választási lehetősége adódott, mivel létezett állami/szocialista tulajdon, szövetkezeti tulajdon és léteztek egyéni paraszti termelők. A létező TSZ-ek sikere modellértékű a kubai mezőgazdaságban. Ezért az állami gazdaságok felbomlásuk után nem semmisültek meg, nem alakultak át családi kisparcellás gazdaságokká, hanem sikeres TSZ-ekké váltak. 1994-ben gazdasági válság jelei kezdtek mutatkozni: csökkent a mezőgazdasági kibocsátás, csökkent az élelmiszertermelés (ellopták a terményt), az öröklött nagy birtokkoncentrációjú rendszer nem volt költséghatékony; erősen terjedt a fekete piac. Ekkor vezették be a mezőgazdasági szabad piacot, ahol minden termelő egység részt vehetett, és hatékony adórendszert alakítottak ki. Ezek a reformok megállították a csökkenést.

Magyarországon, Bulgáriában és Oroszországban a hetvenes években hasonló volt a váltás iránya: a kisebb egységek beolvadtak a nagyobbakba, egyre több kémiai vegyszert használtak, gyorsult a modernizáció, az ipari tőkeberuházás, aminek következtében nőtt a mezőgazdasági kibocsátás. Hosszú távon mindhárom országban tarthatatlannak bizonyult ez a stratégia, újabb reformokra lett volna szükség, de a mezőgazdasági technokrácia csak a válsághelyzetben vezette be a posztoszocialista országokban a tulajdonformák reformját. Erre a három országra vonatkozóan megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy fennáll Kornai hipotézise. A legtöbb dimenzióban Magyarországon hoztak új reformokat, és a mezőgazdasági ágazat itt nevezhető a legsikeresebbnek. Mégis válsághelyzet alakult ki a mai mezőgazdaságban: ez annak tulajdonítható, hogy túl későn vezették be a tulajdonjoggal és a pártállammal kapcsolatos reformokat. De a posztoszocialista mezőgazdaság összeomlásának más okai is voltak: ezek az országok már eleve egy problematikus gazdaságot örököltek; az új vezetőség a neoliberais ideológiákat doktrinaszerűen kezeli; összeomlott a nemzetközi és hazai piac; mindenki a köztulajdon privatizációja mellett voksolt, ahelyett, hogy fenntartotta volna az életképes állami szférát, és emellett engedte volna megerősödni a magánszférát.

Kornai hipotézisének Vietnam és Kína esete mond a leginkább ellent, mivel mindkét országban megmaradt a pártállam, mégis sikeres mezőgazdasági fejlődést mondhatnak magukénak. A vietnami esettanulmány írója azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy lehetséges, hogy éppen egy erős pártállam a feltétele a sikeres átmenetnek a kollektivistá gazdaságból a magánkapitalizmusba. Kína és Vietnam elkerülte a hosszás recessziót, mivel nagyobb a mezőgazdasági termelők cselekvő- és termelőképessége, ugyanakkor a technokrácia hatalma kisebb, mint a posztoszocialista országokban. Ha a posztoszocialista országok átalakulását „európai modellnek” nevezzük, akkor Kínáról és Vietnamból nyugodtan elmondhatjuk, hogy egy másik, „kelet-ázsiai” modellhez tartoznak. Az a különbség a két modell országai között, hogy míg a posztoszocialista országokra a gyors átalakulási kísérletek a jellemzőek, Kína és Vietnam a magántulajdon és a piacgazdaság visszaállításához fokozatosan látott hozzá. A kötet szerzője szerint a kelet-ázsiai és a posztoszocialista országok közötti különbségeket a társadalmi csoportok közötti erőviszonyok és a csoportok cselekvő- és termelőképességének eltérése magyarázza. Kína és Vietnam sikere annak köszönhető, hogy újrendezték a tulajdonviszonyokat. Változatos tulajdonformákat hoztak létre: magántulajdont, részvénytársaságokat, falutulajdont, állami tulajdont, vegyes tulajdont. Fontos, hogy mind az állami, mind a termelőszövetkezeti tulajdon kulcsfontosságú maradt ezekben az országokban. Kubában kezdetben a vezetőség ellenezte a reformokat. Amikor mégis elszánták magukat, azt külső nyomásnak engedve (USA embargó, szovjet segítség megszűnése) és inkonzisztens módon hajtották végre. Ugyanakkor nem romboló dekollektivizációs politikát folytattak, hanem a volt állami tulajdont alakították át termelőszövetkezetekké.

2. Az *Actors on the Changing European Countryside* tanulmányai új megközelítéssel fordulnak a rurális fejlődés vizsgálata felé: új fogalmi keretben írják le ennek következményeit az európai falvakban, és a vidék szerepét a társadalom és az állam fejlődésében; ugyanakkor új témák is megjelennek a kötetben, mint például a nők és a földtulajdon viszonya. A tanulmányok a modern Európába vezető út elemzésére fókuszálnak, és arra, hogy mi ebben a vidék szerepe*.

A kötetben szereplő tanulmányok közül az első kettőnek, *Leo Granberg–Kovách Imre* és *Hilary Tovey* tanulmányainak az a szerep jutott, hogy bevezessék az új fogalmakat. Ezekkel az új fogalmakkal nem a közép-kelet európai országok agrárjellemzőit próbálják leírni, hanem fogódzót szeretnének nyújtani a mai megváltozott agrárviszonyok modern elemzéséhez.

Leo Granberg és *Kovách Imre* bevezető tanulmányukban azt hangsúlyozzák, hogy a ruralitás problematikája két szempontból is egyre aktuálisabb: 1) az új országok Európai Unióhoz való csatlakozása növeli az EU falusi lakosságának számát, 2) a mezőgazdasági privatizáció és a kollektivisták struktúrák lebontása során új gazdák születtek, ezért új politikai programokra van szükség. A szerzők hiányolják, hogy az átalakulási elméletek elemzésének körébe nem vonják be az állami rendszer átalakulásának, az állam és más központi intézmények szerepének vizsgálatát. Ez a dolgozat az agrárium és a vidék hatásait elemzi, az állami rendszerre, és kiemeli a parasztság napjainkra megváltozott szerepét. A európai országokban paradox állapot állt elő: annak ellenére, hogy minimális a mezőgazdasági kibocsátás az összes gazdasági kibocsátáson belül, a mezőgazdaságnak figyelemre méltó szerepe van (az újságok címlapján szerepel, gyengítheti a vezető politikusok érdekeit). A magyarázatban közrejátszanak a társadalmi-gazdasági és politikai struktúrák, a kormány és a kulturális visszhang. A rurális társadalom nyomot hagy a kultúrában és a mentalitásban, ezek a tényezők hozzájárulnak egy olyan politika fenntartásához, amely az agrárérdekeket tartja szem előtt és életképessé teszi a rurális társadalmat. Ez pedig visszahat a kultúrára és a mentalitásra.

A modern állam kialakulásának kezdetén a mezőgazdasági struktúrának és értékeknek meghatározó szerepük van az állami struktúrára nézve. Ez a hatás részben még ma is fellelhető, ezért érdemes szem előtt tartani, hogy a különböző agrár és rurális jelenségek hogyan és milyen szinten hatnak az európai országok politikájára. Az Európa ipari magján kívüli országok mezőgazdaság által meghatározottak: ilyen Észak-Európa, Írország, Skócia, Dél-Európa és a poszt szocialista országok. Ezekben az országokban összefonódnak az agrárérdekek, a társadalmi-kulturális politikák és az állam. Az északi országokban ezeknek az összefonódásoknak az eredményeképpen születik meg a „parasztállam” modellje. Történelmének tekintve a parasztság erős politikai hatalmat mondhatott magáénak a nemzetállamokban. A radikális tömegmozgalmakban a parasztságnak mindig megvoltak a saját gazdasági, politikai érdekei. Ennek köszönhető az erőteljes reformtörekvések és az a tény, hogy a parasztság vezetői erős gazdasági és kulturális pozíciót vívtak ki maguknak.

* Karl Bruckmeier „New Sociology of Transition”-ként mutatta be ezt a kötetet: Bruckmeier, (1999) Scientific Traditions and Methodologies of Evaluations – Where to Find new Approaches for the evaluation of Rural Development, paper presented COST WG 4 Vienna meeting, March, 1999.

A második világháború után egy új állammodell, a jóléti állam modellje jelenik meg, mint az egyik lehetőség a pénz, a hatalom és az egyéni szükségletek közötti konfliktusok megoldására. Ebben a folyamatban egyre gyengül a parasztállam modellje, és a kollektivizáció következtében a parasztság elveszti régi szerepét és befolyását (ezt a folyamatot jelölhetnénk a „depeasentisation” fogalmával).

Az 1990-es földtulajdonnal kapcsolatos változások felvetik a kérdést, hogy a privatizáció nyomában egy régihez hasonló új paraszti világ jelenik-e meg (repeasentisation). A helyzetképek nem ezt a folyamatot látszanak alátámasztani: a rurális civil társadalom gyengén fejlett és a mezőgazdasági termelőknek nincs se hatalmuk, se politikai háttérük, se gazdasági érdekelttségük. Ennek az új rendszernek jóléti vonásai vannak, de hiányoznak azok az erőforrások, amelyek megvannak más jóléti államokban.

Hilary Tovey, a második, elméleti keretet nyújtó tanulmány szerzője szintén utal a fentebb említett paradox helyzetre: a rurális erőforrások körüli viták olyan nagy figyelmet keltenek, mint soha ezelőtt, miközben a rurális társadalom soha nem volt gyengébb, mint ma.

A kapitalista társadalmakban a vidéknek, az agráriumnak már nem a parasztság a főszereplője, és a ruralitáshoz kötődő fogalmak is elvesztették tartalmukat. Ezenkívül egy mélyreható változásnak is tanúi lehetünk: a vidéki lakosság befolyásvesztésének. Ezért van szükség új megközelítésekre, új fogalmakra és új témákra a ruralitással kapcsolatos kérdések elemzésénél. A kapitalista társadalmakra vonatkoztatva megállapítja, hogy régebben a rurális a mezőgazdaságit jelentette, olyan társadalmat, amely a gazdálkodás köré szerveződött. Ma már kezd elválni egymástól e két fogalom. Azt, hogy mi a rurális, nem azok határozzák meg, akik ott élnek, hanem a városi elit. A rurálist a modern alternatívájaként is fel lehet fogni. Azok a gazdák, akik modernnek, fejlődőképesnek, szakmailag elismertnek szeretnének látszani, eltávolítják magukat a helyi rurális társadalmaktól, és új, külső referencia csoportokat keresnek. A modernitás kizárja a növekvő számú földtulajdonosok létét, nő a részmunkaidős gazdák száma, és azoké, akik kombinálják a gazdálkodást valamilyen más foglalkozással. Ezeknél a csoportoknál a kollektív identitás bázisa a lakóhely. A rurális szereplők ezek közül a csoportok közül kerülnek ki. Ilyen, befolyással rendelkező szereplők a vidéken fellelhető erőforrások tulajdonosai, a helyi politikai elit, a vidékfejlesztéssel foglalkozó szervezetek, az üzleti vállalkozók, a multinacionális szervezetek, a mezőgazdasági kutatók, a geológusok és a környezetvédelmiek.

A modern farmer élelmiszertermelő, és a nemzetközi élelmiszertermelő rendszerhez kapcsolódik. A mai rurális társadalmakban összekapcsolódnak a posztmodern és a posztproduktívizmus fogalmak. A posztproduktívizmuson azt érti a szerző, hogy újraértelmeződik a természet és a rurális erőforrások közötti viszony: a termelés során figyelembe veszik a környezeti szennyeződést is. A posztmodern az élelmiszertermelésben azt jelenti, hogy egyre nagyobb figyelmet szentelnek az élelmiszerek minőségének és higiéniájának. A gazdálkodásnak két típusa létezik: az intenzív kereskedelmi gazdálkodás és a kiegészítő kisföldtulajdonú gazdálkodás. Ez utóbbi kicsúszik az élelmiszertermelésből, míg az előbbi esetében a termelői láncba egyre több közvetítő kerül be, vagyis a termelés és fogyasztás nem integrálódik. A keres-

kedelmi célból gazdálkodó farmerek elszakadnak a kollektív identitáson alapuló rurálistól, míg azok a kisgazdák, akik jövedelemkiegészítés céljából gazdálkodnak, egyre jobban függenek az állami támogatásoktól, az EU alapoktól és a rurális fejlesztési programoktól. Az élelmiszerért folytatott harc is felhívja a figyelmet az új rurális aktorokra: nem a gazdák irányítják az élelmiszertermelést, hanem a városi szakemberek, a szálloda és üzlettulajdonosok.

A rurális Magyarország átalakulásának elemzését négy tanulmány foglalja össze. A politikai rendszer változása előtt ismeretlen jelenség a rurális fejlesztés, de ma már tanúi vagyunk egy koherens rurális fejlesztési politika fokozatos előkészítésének és bevezetésének. *Czeti András* tanulmánya összefoglalja a jelenlegi mezőgazdasági és rurális fejlesztési programokat. *Csöte András* a regionális fejlesztések problémáját a térbeli, dezintegrációs problémáknak tulajdonítja, mivel csökken az együttműködés a rurális szereplők között. Ehhez hozzájárul a regionális kutatók és regionális fejlesztők eltérő véleménye a ruralitásról. A rurálkutatók a falut egy gazdasági és politikai központtól távol eső térnek látják, amely alárendelt viszonyba kerül a térbeli dimenzióban. A vidékfejlesztők elfogadják azt a tényt, hogy egyenlőtlenségek jelentkeznek ebben a dimenzióban, de szerintük ez nem jelent elnyomást, alárendelt viszonyt. A rurál kutatók és rurál fejlesztők által használt központ-periféria metafora egy igazságtalan falu képet állít elénk. A centrum-periféria modellel elfogadása a döntéshozók körében azzal a veszéllyel jár, hogy a modell beteljesíti önmagát mind az értékválasztásban, mind a döntéshozatalban. *Eira Varis* a magyarországi átmenet fogalmát konceptualizálja tanulmányában. A kapitalista országokban az átmenetet és átalakulást elemző elméletek annak a vizsgálatával kezdődnek, hogy milyen piaci erők hatnak a társadalomra. A szocialista országokban nem léteznek ilyen piaci erők, ezért az átmenet leírásához nem használhatók a kapitalista teóriák. A magyar gazdaságot nem lehet kapitalista piacgazdaságnak nevezni, hanem egy olyan átmeneti gazdaságnak, amelynek célja a piacgazdaság megteremtése. Az átmenet következménye, hogy megmaradnak a régi formák, ugyanakkor új vállalkozók is színre lépnek. A háztartások szintjén ez két vagy több foglalkozás kombinálásában nyilvánul meg. *Kovács Dezső* szerint a magyar faluturizmus, ami mai formájában új jelenség, elérte az átmeneti fázist (ami a spontán és fejlett fázis között helyezkedik el), és ennek a fázisnak a hossza a helyi önkormányzatok hozzáállásától is függ.

Az Alsó-Ausztriáról és Lengyelországról szóló esettanulmányok a parasztságnak, mint rurális aktornak a szerepét emelik ki, akárcsak az ír példa, Hilary tanulmányában. A rurális aktorok elemzésénél különbséget kell tenni a rurálisra irányított cselekvés (rurálison kívüli, de rurálisra irányuló), és a rurális aktorok által végzett cselekvés között. A 19. századi írországi ún. földháború (Land War) példa egy olyan rurális cselekvésre, amely megváltoztatta a társadalmat. A gazdák azért mozdultak meg kollektíven, mert konkrét sérelmeik voltak, világos elképzeléseik arról, hogyan kellene másképp irányítani a mezőgazdaságot, és széles osztályalappal rendelkeztek. Ez az agrármegmozdulás néhány hónapon belül nemzeti jelleget öltött. Alsó-Ausztriában az 1900–1938-as időszakra vonatkozó esettanulmányaiban *James William Miller* azzal a nézettel száll szembe, mely szerint a fasiszta rendszereknek (német, olasz) kizárólag a parasztság képezte volna az alapját. Ezt logikailag is elképzelhetetlennek tartja, mivel a 20. század eleji modern plurális demokráciába való

átmenet is a parasztság akaratán múltott. Esettanulmányaiban is igazolja, hogy nemcsak a parasztság hozzáállása, hanem a társadalmi és gazdasági szerkezet is meghatározza, hogy egy régióban milyen politikai párt válik uralkodóvá, és nem mellékes a vezető személyiségek jelleme sem. Az 1989 utáni lengyelországi politikai átmenetben meghatározó szerepe volt a parasztságnak. Az *Krzysztof Gorlach–Lucjan Kocik–Piotr Novak* szerzők által írt esettanulmány 1989–1992 közötti tiltakozások sorozatát elemzi, amelyekben a parasztság legtöbbször spontánul nyilatkozott meg és fogalmazta meg követeléseit, kezdetben a tiltakozók, majd az egész parasztság nevében. 1992-ben már az egész nemzet, társadalom nevében követeltek. Ezek a megmozdulások azt bizonyítják, hogy a lengyel parasztságnak erős öntudata van és ezt konkrét megnyilvánulások szintjén is bizonyítani tudja.

Két tanulmány a magyar és bolgár, valamint a lengyel, orosz és bolgár állapotokat hasonlítja össze, de más-más szempontból: az első mezőgazdasági tényezőket, a második egy pszichológia tényezőt elemez. *Mieke Meurs* írása azt a kérdést teszi fel, hogy miben különbözik a magyar és bolgár mezőgazdaság. 1989-ig a magyar és bolgár történelemben más-más a föld és a mezőgazdasági termelés szerepe. Magyarországon már a II. világháború előtt megjelent a kereskedelmi termelés. A szövetkezeten belül is van lehetőség kereskedelmi mezőgazdasági termelésre, míg Bulgáriában nincs. Ennek köszönhetően Magyarországon megjelent egy nem paraszti termelés (depeasentisation). A mai magyar és bolgár mezőgazdasági helyzet mégsem tér el élesen egymástól. 1991-ben Magyarországon a képzett és nagyobb tőkével rendelkező, szakosodott és kereskedelemmel is foglalkozó gazdák mellett megjelennek a kevésbé képzett, kis földtulajdonnal rendelkező gazdák, akik kimondottan önellátásra termelnek. Ezeknek termelési módja és az életvitеле nem különbözik a bolgár gazdákétól. *Pavel Starosta* más szempontból hasonlítja össze a már említett három országot. Az „elveszett közösség” („community lost”) hipotézisét cáfolja egy új fogalom bevezetésével: a társadalmi kötődést (social bond) teszteli ezekben az országokban. Arra a következtetésre jut, hogy a kötődés hiánya vagy megléte nem az egyéni jellemzőktől, nem a lakosság méretétől függ, hanem attól, hogy az illető helység infrastruktúrája mennyire felszerelt, a meglévő feltételek kielégítik-e a lakosság szükségleteit. Ez a kötődés helyi tőkét jelent, amely hozzájárulhat a közösségek fejlesztéséhez.

Isabel Rodrigo a portugál esettanulmánnyal azt bizonyítja, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás erős lökést adhat és sikeressé teheti a mezőgazdasági fejlődést. A kötetben új témát érint *Susana Lastarria-Cornhiel* az albán esettanulmányában, amely a nők mezőgazdaságban, a földtulajdonhoz kapcsolódó szerepét és helyzetét ismerteti. *Betty Well–Anatoly P. Kasyanenko* esettanulmányai arra hívják fel a figyelmünket, hogy a belarusz mezőgazdasági reformok következtében elmélyült a társadalmi és gazdasági válság. Az állami farmok és TSZ-ek olyan befolyással rendelkező rurális aktorok, amelyek akadályozzák a gazdasági reformokat. A Baltikumról szóló esettanulmányokban *Talis Tisenkopfs* és *Ilkka Alanen* az észti és litván fejlődési modell különbözőségeit mutatja be.

3. A *Replika* 1998-as angol nyelvű különkiadása és az 1998 decemberi száma, Kovács Katalin szerkesztésében, egy-egy külön fejezetet szentelt az agrárátalakulást elemző tanulmányoknak. Ez is alátámasztja az előző két kötet szerkesztőinek azon álláspontját, hogy az agrárium, a vidék fontos teret vívott ki magának a szakfolyóiratok hasábjain is.

Az angol nyelvű különkiadás, a „Restructuring Post-Socialist Agriculture” esettanulmányai a mezőgazdasági privatizáció nyomában megjelenő válsághelyzet okait és a restrukturálódás jeleit elemzik Észtországban, Bulgáriában, Romániában, Szlovákiában és Magyarországon.

Kovács Katalin bevezető jellegű tanulmányában, akárcsak a már bemutatott első tanulmánygyűjtemény, arra a sajnálatos tényre utal, hogy a poszt szocialista országok mezőgazdasága csődben van, ellentétben a kínai és vietnami mezőgazdaság látványos növekedésével. Arra a következtetésre jut, hogy a szocialista országok jobb inkubátorai a kapitalista formák kialakulásának, mint a poszt szocialista koraérett kapitalizmus. A kelet-európai poszt szocialista országok gazdasági kibocsátásának csökkenése drasztikus, és ez a csökkenés a mezőgazdaságot érinti a leginkább. A legtöbb szerző a mezőgazdaság privatizációját ultra-liberálisnak, túl gyorsnak és a közsférőre nézve pusztító hatásúnak tartja, és ennek tulajdonítja a válságot. Az öt poszt szocialista ország mezőgazdasági átalakulását elemző esettanulmányok elének tárják a privatizáció következményeinek mind a hasonlóságait, mind a különbözőségeit.

A Baltikum-béli mezőgazdaságnak két legdinamikusabb tényezőjét a családi gazdálkodók sikeresebb szegmense és a volt TSZ-ek utódszervezetei jelentik. A nagy földtulajdonú gazdálkodás és a technológiailag modern családi kisgazdaságok közötti határ változó. A tulajdonosok vásárlóerejétől és a családtagok munkakapacitásától függ, hogy a családi gazdaságok kapitalista termelőkké nőnek-e ki. Az észt esettanulmány alapján Ilkka Alanen megállapítja, hogy a szovhozok és kolhozok munkásai és alkalmazottjai abban voltak érdekelték, hogy a piacgazdaság követelményeinek megfelelően alakítsák át a létező nagyüzemi gazdálkodást. A szövetkezetek helyettesítése kis családi parcellákkal csak a városi politikai elitnek érdeke. A kollektivisták struktúrák lebontása után létrejött mezőgazdaság válsága a státuscsoportok közötti piaci harc következménye.

Deema Kaneff esettanulmánya alátámasztja az előző két gyűjtemény következtetéseit a bolgár mezőgazdasági átalakulással kapcsolatban. A mai rurális aktorok között a szövetkezeti vezetők rendelkeznek a legnagyobb befolyással, ők tartják kézben a helyi hatalmat. Ennek oka, hogy a szövetkezeti földterületen a tulajdonjog és a használati jog ma is elválik egymástól, ugyanakkor az állam elvesztette kontrollját a mezőgazdasági termelés fölött. A szövetkezeti vezetők kezében van a termelés és a helyi erőforrások feletti hatalom, ami hátráltatja a piacgazdaság kialakulását.

A romániai átalakulásról szóló esettanulmány szerzői Vincze Mária és Nigel Swain a kollektivisták struktúrák lebontásának ellenőrizhetetlen folyamatát mutatják be. Ez a folyamat a spontán privatizáció drasztikus formáját öltötte. A rendszer a régi TSZ vezetőkkel szemben ellenségesen viselkedett, és lehetetlenné tette a közös gazdálkodást. A TSZ-ek utódai a családi összefogások és a mezőgazdasági társulások. Az összes földterület 1/3-át birtokolják, a maradék terület állami gazdaságok tulajdonában van. 1990 és 1996 között ezek az állami szövetkezetek 80 százalékos

állami támogatást élveztek. A támogatások hiányában a visszaigényelt kis családi parcellákon nagyon nehézkes a mezőgazdasági vállalkozás elindítása, mivel hiányos a gazdaságok felszereltsége, magasak a szállítási költségek, és az emberek tartózkodnak az együttműködéstől.

Szlovákiában a lakosság nem szorgalmazta a családi kisgazdaságok visszaállítást, mert már a háború előtt is kevés földdel rendelkezett. Ugyanakkor az állam nem a restrukturálást támogatta, hanem a létező mezőgazdasági termelést. *Iveta Namerova* és *Nigel Swain* arra hívja fel a figyelmünket, hogy Szlovákiában a TSZ-ek magas aránya csalóka következtetésekhez vezethet, ha csak a számadatokat nézzük. Ezek a TSZ-ek nem azonosak a hagyományos TSZ-ekkel, csak nevükben élnek tovább: a TSZ-címke több szerveződési típust takar. A szövetkezeti társulások mellett megjelentek a kft.-k, ami tisztázatlan tőkeviszonyokhoz vezetett. A társulási formákból tőlük független kisebb dinamikus elemek nőnek ki.

Kovács Katalin esettanulmánya arra enged következtetni, hogy a magyarországi piacbarát szövetkezeti átalakulás a kapitalista struktúra kialakulásának kedvezett. A TSZ-ek felbomlása, a szövetkezeti tulajdon és a szerkezeti struktúra változása következtében változatos kereszttulajdon- és bérleti formák születtek az utóbbi hat évben. A földkoncentráció is elkezdődött, annak ellenére, hogy a különböző társulási formákat az állam kizárta a földpiacról. A magyar mezőgazdaság jövedelmezősége azonban alacsony maradt és a döntéshozók a kapitalista struktúrák sikeres adaptálását sem tudták megvalósítani. Az esettanulmány következtése szerint a helyi hatalmi kapcsolatoknak, a helyi vezetőknek meghatározó szerepük van a TSZ-ek átalakulásának kimenetelében.

4. A *Replika* decemberi számában, a „Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban” címmel összegyűjtött esettanulmányok sorozata beilleszthető az előzőleg bemutatott tanulmánygyűjteménybe, habár kimondottan a magyarországi TSZ-ek átalakulására koncentrál. Azért figyelemre méltóak ezek a tanulmányok, mert azt bizonyítják, hogy különbségek nem csak különböző országok átalakulási trendjei között jelennek meg, hanem egy-egy ország határain belül is.

Bali János, Váradi Monika, Kovács Katalin, Nigel Swain, Hamar Anna és *Bihari Zsuzsanna* esettanulmányai a magyarországi TSZ-ek megszűnésének vagy átalakulásának sikereit és kudarcait mutatják be. Sok TSZ-utódszervezet még nem heverte ki az 1992-es átalakulásokat. Az utódszervezetek megroppanását elsősorban nem a kiválások okozták, hanem az, hogy a szövetkezetek nagymértékben eladósodtak, a mezőgazdasági ágazat jövedelmezősége alacsony volt és maradt. Tehát az összeroppanás egyszerre köszönhető mind a belső gyengeségnek, mind a gazdasági környezet sajátságainak. A „semmiből lett gazdaságok” azt bizonyítják, hogy a tulajdon széttöredezettsége nem a semmibe vezet, és hogy az új társulások, rokon szövetkezetek, családi összefogások nyomán létrejött tulajdoni formák sem méretükben, sem hatékonyságukban nem maradnak alul az utódszervezetekkel való megméréstetés során. Minden esettanulmány utal a kistermelés egyre növekvő szerepére és arra a sajnálatos tényre, hogy a legtöbb családnál a kis földtulajdon megművelése az egyetlen túlélési lehetőség.

A következőkben néhány pontban megkíséreltem összefoglalni azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyekre az utolsó két kötet tanulmányai felhívják a figyelmünket.

1. Az első közös vonás a fenti posztszocialista országokban a kollektivista struktúrák lebontása. Ugyanakkor hiába a mezőgazdasági földtulajdonjogok teljes visszaállítása, a lakosság nagy részének nincs a tulajdonában egy konkrétan azonosítható parcella.

2. Különbségek a TSZ-vagyon szétosztásának módjában adódtak. A dekollektivizált üzemek tulajdonrészeinek szétosztása országonként változó, akár csak a részesedési forma: a) az üzletrész vagy eladható, vagy nem; b) a szavazati jogok vagy arányosak a résztulajdon nagyságával, vagy nem. Magyarországon és Észtországban eladható az üzletrész, míg Szlovákiában nem. Romániában és Bulgáriában az üzletrész aránya nem egyezik meg a profitból való részesedés nagyságával, és nem is járul hozzá a földkoncentrációhoz, mint Észtország, Magyarország és Szlovákia esetében.

3. Közös vonás, hogy a földtulajdon fragmentációjának következtében, hiába az egy ember–egy szavazat elv, az üzletrész-tulajdonosok nem tudnak beleszólni a szövetkezeti döntéshozatalba.

4. Annak ellenére, hogy mind az öt országban a kisföldtulajdon fejlődését tartják kívánatosnak, Szlovákiában és Magyarországon tovább élnek a nagy kiterjedésű földterületek, kisebb mértékben Észtországban és Bulgáriában is. Romániában jóval kisebb a nagy farmok aránya.

5. Egy másik közös jellemzőjük ezeknek az országoknak, hogy többféle és köztük számos új tulajdonforma született. Annak ellenére, hogy Bulgáriában, Észtországban és Magyarországon sem a TSZ-ek, sem a társas gazdaságok nem jelenhetnek meg a földpiacon, sok társulási forma születik (kft, Rt). Az is igaz, hogy sok a „fantomszövetkezet”, amely azzal a céllal alakult, hogy állami támogatásokhoz jusson.

6. A szocialista struktúrák teljes lerombolása egyedül Romániára jellemző az itt tanulmányozott országok közül. Ezért figyelemre méltóak a román és bolgár esettanulmányok azon megállapításai, melyek szerint életképes piacorientált vállalkozások is létrejöttek ezekben országokban.

7. Szintén közös jellemző a szövetkezetek átalakulási folyamataiban érdekelt csoportok közötti konfliktus. A volt szövetkezetek menedzserei nem alkotnak homogén réteget, és nem egyértelmű, hogy ők kerülnek-e ki győztesen az agrárátalakulásból. Észtország, Magyarország és Szlovákia esettanulmányai ezt egyértelműen alátámasztják.

Az első kötetben szereplő tanulmányok szerzői a reformok sikerét avagy kudarcát nem kimondottan az „öt dimenzióban egyszerre történő elmozdulásban” látják, ahogy Kornai hipotézise szerint várni lehetne. Fontos, hogy a döntéshozók milyen sorrendben hozták meg ezeket a reformokat, milyen a társadalmi szereplők közötti kapcsolat, milyenek az osztálykapacitások. A fenti példák felvetik a kérdést: létezik-e egy átalakulási minta ezekben az országokban? Szükség van-e egy átfogó reform-

csomagra? Vagy éppen az okoz problémát, ha minden dimenzióban egyszerre próbálnak a döntéshozók új reformokat hozni?

A kérdések megválaszolásához újabb szignifikáns tényezőket kell bevonni, mint például a rurális szereplők jellemzőit: kik lobbiznak, kik nyernek bizonyos gazdaságpolitikai intézkedések nyomán; a reform-kezdeményezéseket fentről, vagy letről (vagy „belülről” mint Kína esetében) indítják el. Hogy milyen politikát alkalmaz egy ország, az attól függ, milyen a hatalmi egyensúly az elitcsoportok között és milyen a hatalom megoszlása. Erről szólnak a második kötet tanulmányai.

A harmadik és negyedik kötet szerkesztője szerint egy új közép-európai modell fejlődik ki az öt posztoszocialista országban (Észtországban, Bulgáriában, Romániában, Szlovákiában és Magyarországon), amelyre a társas gazdálkodások magas száma, a tulajdon nagyobb koncentrációja és nagyobb tőkeberuházás jellemző. Ehhez a modellhez a legközelebb Észtország, legtávolabb pedig Bulgária és Románia áll.

A tanulmányok első áttekintése után úgy tűnik, mintha a kommunizmus bukása, a volt szocialista országok gazdaságának átalakítására tett kísérletek, a kollektivisták struktúrák lebontása szinte csak romboló hatást, válsághelyzetet teremtett volna. Vajon tényleg így van ez?

Kétségtelen tény a posztoszocialista országok mezőgazdasági kibocsátásának drasztikus csökkenése, a kis földtulajdonnal rendelkező gazdák ellehetetlenülése, a rurális munkanélküliség és szegénység. Ugyanakkor túlságosan leegyszerűsítettnek tűnik az a megállapítás, hogy a szövetkezeti rendszer átalakítására tett kísérletek kudarcba fulladtak volna, mivel nem csupán egyetlen TSZ-átalakulási modell létezik. Ezek a tanulmányok azt bizonyítják, hogy a különböző országok átalakulási folyamataiban jelentős különbségek vannak, mind országon belül, mind az egyes országok között, és az átalakulási kísérletek több alternatívája létezik.